

# Mehanizam civilizacijskog zla u konceptu ratne tematike

## Uvod

Brojne stilsko-tipološke veze između istorijskih tipova romana Mihaila A. Šolohova i Mihaila Lalića upućuju nas na komparatistički koncept kao model istraživanja ratne tematike na primjerima tekstova koji u okviru realističke književne tradicije problematizuju temu velikih svjetskih sukoba i složenih ideoloških i društvenih previranja (*Tihi Don* Mihaila A. Šolohova i ratna tetralogija Mihaila Lalića koju čine romani *Ratna sreća*, *Zatočnici*, *Dokle gora zazeleni* i *Gledajući dolje na drumove*). Rezultat komparativnog pristupa<sup>1</sup> – utemeljenog na metodologiji tipoloških analogija u istraživanju koje u krajnjoj sintezi ukazuje na globalnu ideju o univerzalnoj sudbini čovjeka u velikoj ratnoj stihiji – doprinosi razumijevanju interliterarnog procesa kojim se stvara umjetnički model izgrađen na prikazu rata kao složenog mehanizma zla.

Oba pisca su orijentisana na oblikovanje nacionalnih tragedija u kojima se narod, čvrsto oslonjen na tradiciju i prošlost, našao u vrtlogu ratnog razaranja. Kompozicione ose ovih romana su njihovi glavni junaci čije tragične sudbine i polemičan odnos prema ustaljenim obrascima ponašanja otkrivaju svu kompleksnost položaja običnog čovjeka u istorijskim kataklizmama o kojima se pripovijeda u formi ciklusa uz epsku širinu. Pesimistička i tragična vizija života ostvarena je u stilski srodnim naturalističkim prikazima stradanja koji osvjetljavaju ideju ratne surovosti očitovanu u scenama zvjerskog ubijanja kao svojevrsnoj demonstraciji zla koje doprinosi sunovratu civilizacijskih vrijednosti. Slične psihološke situacije i srodni filozofski pogledi na svijet, kao i ekspresionistički prikaz ratne surovosti i apokaliptična vizija stvarnosti, proizilaze iz tragične koncepcije svijeta *Tihog Dona* i Lalićeve ratne tetralogije u kojima je sudbina junaka vezana za istorijske okolnosti gdje je obrazac ponašanja likova u skladu sa herojskim vremenom, pa-

---

<sup>1</sup> Osnova našeg metodološkog postupka zasniva se na uvjerenju “da se složeni mehanizmi književnih procesa, te i kulture u cjelini, ne mogu pojmiti bez konteksta međunarodnih uzajamnosti, tj. van istorijsko-tipološkog pristupa” (Stojanović-Pantović i Kosanović 2011: 382–384).

trijarhalnim uređenjem i u skladu sa rigidnim pravilima koja diktiraju način djelovanja i mišljenja u ratnim uslovima. Na primjeru pojedinačnih sudbina junaka, koje su mahom sve tragične, Šolohov i Lalić grade ideju univerzalnog i opšteg, tj. ideju tragične slike svijeta, jer umjetnički model, “odražavajući pojedini događaj, istovremeno odražava i celu sliku sveta” (Lotman 1976: 286). Stoga, kao polazno stanovište u interpretaciji Šolohovljevog i Lalićevog djela nameće se ono što su brojni proučavaoci njihovih romana isticali – a što je ujedno dio društveno-istorijskih i filozofsko-psiholoških analogija koje nalazimo u pesimističkoj viziji života u romanima obaju pisaca – da su *tragično osjećanje* i *dehumanizovana slika svijeta* idejna i stilska osobina ovih romana i da je *tragično* dominantna koja usmjerava radnju i postaje jedan od glavnih strukturnih elemenata:

Bio je bez kape, nije imao ni gornjeg dela lobanje, koji je zbrisan parčetom granate; u praznoj šupljini lobanje uokvirene mokrim pramenovima kose, svetloružičasta voda – od kiše. Iza njega u raskopčanom koporanu i poderanoj bluzi ležao je jak, dosta visok regrut; na golim grudima koso je ležala donja vilica, a ispod kose, na glavi belelo se uzano parče čela s osmuđenom zavrnutom kožom, u sredini među vilicama i temenom izlomljene kosti, crno-crvena žitka kaša. (*Tihi Don*, knj. II, str. 417)

Muka će te uhvatiti ako vidiš. Zakorila se sukrvica, krv, mozgovi isprosipani, ima i kosti, razdrobljene, bijele se, a preko toga – neđe zakrpa, neđe opanak zinuo gumeni, sirotinjska kapa i poklopac od lobanje, frculeta, komadić košulje, parče žice u kojoj su bili vezani, a muve se usnudale i tice došle da ključaju – očeraš ih, a one se odmah vrate... Eto, samo to je ostalo od sedamdeset i osam ljudi – pa mi ti sad pohvali čovjeka kao što umiješ!... (*Dokle gora zazeleni*, str. 108)

Ratna i revolucionarna stvarnost u romanima Šolohova i Lalića oblikovana je, dakle, kao prostor intenzivnih društvenih i moralnih sukoba koji određuju sudbine pojedinca i kolektiva. Polazeći od složenih odnosa između ideologije, istorije, kulturoloških obrazaca i ljudske prirode, oba autora istražuju posljedice nasilja, preispituju vrijednosne obrasce i problematizuju granice između dobra i zla u manihejski organizovanoj narativnoj stvarnosti. Njihove stvaralačke težnje, zasnovane na naturalističkim prikazima herojskog, ali i na odstupanju od herojskog načina djelovanja i na, šolohovski rečeno, nepristajanju da se “poštedi ljudska osjećajnost”, usmjerene su upravo na umjetničko, univerzalno istraživanje i na razotkrivanje ljudske prirode u istorijski složenim vremenima stradanja. U takvoj slici svijeta čovjek i njegova priroda igraju presudnu ulogu u istorijsko-društvenim događajima koje kreiraju kao ljudi koji čine zlo i koji su istovremeno žrtva tog zla. Stoga ćemo se u nastavku, u kontekstu filozofije zla, pozabaviti ovim fenomenom i načinom na koji je on umjetnički oblikovan u djelima ratne tematike.

## Filozofija zla u kontekstu ratne tematike

Odgovor na pitanja *šta je zlo, koje mu je porijeklo, čemu je suprotstavljeno i kako se ostvaruje* može se naći u osnovi mitologije, istorije, filozofije, teologije, antropologije, psihologije, sociologije, umjetnosti i književnosti, kao i u njihovoj korelaciji. Filozofske ideje o prirodi zla predmet su velikog broja rasprava koje ga smještaju u različite koncepte – metafizičke, političke, etičke i estetičke, pa je tako na primjer Sokrat zlo posmatrao u konceptu etičkog i kao objekat neznanja, dok su Platon i Aristotel svoje učenje zasnivali na opštem nivou (države i politike), a epikurejci i stoičari smatraju da zlo nije ni metafizički ni politički, već etički problem. Laš Svensen u knjizi *Filozofija zla* govori o opoziciji Dobro i Zlo, pri čemu tvrdi da su to “odnosni pojmovi – nešto što je dobro ili zlo u odnosu na nešto drugo, ne samo po sebi. Zlo nije supstanca, stvar, već osobina stvari, događaja i postupaka. Zlo nije nešto određeno ili dobro omeđeno, i nema suštinu” (Svensen 2001: 26). Dakle, zlo je širok pojam suprotstavljen kategoriji dobra i posmatra se u toj opoziciji od samih početaka dualističke misli, pri čemu se pojavljuje u vidu različitih fenomena, kao što su “bolest, prirodne katastrofe, smrt, rat, genocid, terorizam, trgovina drogom, ropstvo, zlostavljanje, nasilje nad decom” (*ibid.*). Karl Jung zlo vezuje za čovjekov propust da se susretne sa svojom Sjenkom koja je tamna strana ličnosti i suprotnost Egu i Personi, ali sastavni i prirodni dio ličnosti, jer postojanje tamne strane u čovjeku, koja se ne sastoji od sitnih slabosti i manjkave ljepote, nego od upravo demonske dinamike, predstavlja nešto što je samo po sebi strašno (Jung 2003: 488). Ono u čemu je saglasna većina oblasti čija je predmetnost priroda zla, a o čemu nam svjedoči i sama literatura i njen lajtmotiv praiskonske borbe dviju kosmičkih sila, jeste da se zlo ne javlja i ne može se posmatrati usamljeno i izolovano, već dijalektički i u korelaciji sa drugim fenomenima života kao što su dobro, lijepo i moralno, jer svijet teži ravnoteži koja se zasniva na binarnim kategorijama: “Antropološke oznake zla uobličene kroz pojmove dobro, zlo, ljubav, mržnja, sreća kao bezvremene kategorije su, u stvari, one singularne tačke na kojima egzistira i sam život” (Striković 2010: 10).

Složenost prirode zla i njegova povezanost sa drugim životnim fenomenima čine ga zanimljivim umjetničkim motivom, o čemu svjedoče brojna djela svjetske književnosti, od grčkih mitova do savremene književnosti, u kojima se problematizuje zlo, njegovo porijeklo i pitanje da li dolazi od čovjeka ili ga rađaju vrijeme, okolnosti i kulturološke osobenosti. Laš Svensen u *Filozofiji zla* analizira bajku Hansa Kristijana Andersena *Snežna kraljica* i bavi se pričom posvećenom razbijenom ogledalu, pri čemu simboliku *đavolovog ogledala* vezuje za izvor zla: “Gledamo zlo, činimo zlo i izloženi smo zlu. Žan Bodrijar se pita kuda je zlo danas nestalo i odgovara da je ono svuda. To me podseća na Andersenovu bajku ‘Snežna kraljica’, u kojoj se đavolovo ogledalo – koje izobličava na zlo sve što se u njemu ogleda – razbija, a krhotine dospevaju u oči i srca ljudi, tako da oni vide zlo i ružnoću kuda god da pogledaju” (Svensen 2011: 213). Bilo da je prikazano kao

istorijski uslovljeno ili kao metafizičko, univerzalno – motiv zla se nalazi u osnovi stvaralačkih težnji da se objasni čovjek i njegova uloga na svijetu, zbog čega veoma važno mjesto u toj tematici imaju književni likovi i njihov odnos prema fenomenu zla. Kada se umjetnički prostor organizuje kao haotičan i uređen po zakonima koje diktiraju kosmičke sile zla, a prostor zemlje (suprotstavljen prostoru neba) to simbolički jeste, onda je junak kao dio takvog konteksta dvostruko ugrožen – od zla koje stvaraju okolnosti i od onog drugog koje rođenjem stiče kao tamnu stranu svoje prirode i kao kainovsko nasljeđe<sup>2</sup>. S obzirom na uzajamnost čovjekovog djelovanja i kulturološko-istorijskih prilika u kojima se nalazi i koje ga oblikuju, ponašanje biva uslovljeno, osim moralnim principima koji su stvar individualnog karaktera, takođe i stepenom deformisanosti spoljašnjih okolnosti. Naime, čovjek kao biće kulture navikao je na pravila koja usmjeravaju njegovo djelovanje i u redovnim okolnostima će, bez obzira na lični karakter, koji može biti dobar ili loš/zao, svoje ponašanje uskladiti sa sistemom normi koji kultura uspostavlja. Međutim, u uslovima deformisanosti, haotičnosti i uzburkanosti, koji nastaju kao pratioci istorijskih i prirodnih kataklizmi, pravila se ukidaju i čovjek djeluje u skladu sa svojom prirodom koja je arhetipski obilježena dobrom (svjetlošću), ali podjednako i zlom (tamom). Koja sila će u toj neizvjesnoj mikrokosmičkoj borbi da pobijedi zavisi od niza psiholoških procesa koji se u pojedincu dešavaju, pa je takva borba veoma dobar pokazatelj egzistencijalnih zakonitosti koje su od samih početaka filozofske i umjetničke misli predmet njihovog interesovanja. Dakle, dobro koje se sadrži u pojmovima *moralu*, *ljepote*, *istine* i *pravednosti* u uslovima haosa koji ukida pravila postaje ugroženo i ustupa mjesto zlu koje se ostvaruje u *nemoralu*, *nepravdi*, *surovosti*, *ružnom* i u drugim pojavama koje simbolizuju odsustvo svjetlosti i čistote. Te pojave postaju predmet umjetničkog modelovanja u poetskim slikama čiji akteri su nekad očigledni znakovi zla koji dolaze u vidu onostranih bića čija priroda simbolizuje tamu (đavola, vještica, zmajeva, čarobnjaka itd.), a češće, i za analizu izazovnije, su to ljudski likovi koji ne odaju utisak zloćudne prirode<sup>3</sup> i koji, postajući dio određenih okolnosti, pokazuju svoje okom nevidljive sklonosti, ka dobru ili ka zlu. Veoma je širok dijapazon književnih tema koje problematizuju različite vidove zla i njihovu povezanost sa određenim karakterima. Tako se, na primjer, Jasmina Ahmetagić u knjizi *Priče o Narcisu zlostavljaču: zlostavljanje u književnosti* bavila fenomenom zla koje se ostvaruje kroz nasilje, pa je na primjeru nekoliko književnih djela izdvojila: *mo-*

---

<sup>2</sup> U vezi sa tim zanimljivo je Jungovo stanovište: "Ako se demonima onemogućiti da se nasele u steni, šumi, planini i reci, onda oni koriste čoveka kao mnogo opasnije prebivalište." (Jung, cit. prema Ahmetagić 2011)

<sup>3</sup> Skot Pek koji se na temelju svojih iskustava u radu sa pacijentima u knjizi *Ljudi laži* bavi prirodom zla na individualnom psihopatološkom, ali i na grupnom planu kaže: "Zla ljudska bića su česta pojava i posmatraču izgledaju kao obični ljudi (...) Nema nikakve nade da ćemo izlečiti ljude od zla ako nismo u stanju da se sa njim direktno suočimo" (Pek 1995: 9).

ralno, ljubavno i porodično zlostavljanje (Ahmetagić 2011),<sup>4</sup> napomenuvši da je polje istraživanja teme zla u književnosti toliko široko da zahtijeva jednu posebnu granu književne kritike koja bi bila posvećena ovoj temi (*ibid.*: 9), što nam svjedoči, osim o složenosti ovog fenomena u književnosti, i o složenosti ljudske prirode koja teži unutrašnjoj ravnoteži i koja je centralni predmet književnog pripovijedanja i tumačenja. Istorija svjetske literature, dakle, obiluje primjerima djela usmene i pisane književnosti u kojima ideografsko središte predstavlja simbolička binarna opozicija *dobra i zla, svjetla i tame, morala i nemorala, ljepote i ružnoće, neba i pakla* itd., pa tako na primjer Žorž Bataj u knjizi *Književnost i zlo* detaljno analizira poetske ideje osam stvaralaca (Emili Bronte, Bodlera, Mišlea, Vilijama Blejka, Sada, Prusta, Kafke i Žana Ženea) koji su problematizovali fenomen zla u svojim djelima. Bataj u dijelu posvećenom Blejku zapaža da je pisac, iako nije bio filozof, “izrekao ono bitno, sa snagom i, čak, sa preciznošću na kojoj mu filozofija može pozavidjeti: “Sve što se kreće”, piše on, “kreće se zahvaljujući Suprotnostima. Privlačenje i Odbijanje, Razum i Energija, Ljubav i Mržnja, neophodni su Ljudskom životu. Iz ovih suprotnosti rađa se ono što Religije zovu Dobrom i Zlom. Dobro je pasivno načelo podređeno Razumu. Zlo je aktivno načelo koje rađa Energija” (Bataj 1977: 89).

Jedan od načina na koje se zlo ostvaruje, a koji podrazumijeva masovno učestvovanje u činjenju protiv dobra jeste rat kao vrhunac mehanizma nasilja zasnovanog na destruktivnosti, okrutnosti i mržnji prema Drugome. U psihologiji i psihopatologiji govori se o dvijema pojavama koje se manifestuju kao primjeri ljudske destruktivnosti u kojima se ogleda fenomen zla. To su *racionalni* i *iracionalni delirijum*, pri čemu je, dugoročno posmatrano, *racionalni* opasniji i kao takav korišten kao sredstvo ostvarivanja destruktivnih ciljeva u totalitarnim sistemima. Podrazumijeva od strane *mase koja demonstrira silu zla* unaprijed smišljeno sistemsko uništavanje Drugoga (bilo da je u pitanju pojedinac, grupa koja drugačije misli, ili čitav narod) po principu da cilj opravdava sredstvo:

Potrebno je u pripremi za racionalni delirijum sve ono što će protivrečnoj strani osporiti ljudske i moralne osobine univerzalnih vrijednosti (...) Sve ono što se dešava u graničnim stanjima kod masovnih pojava podliježe i masovnom delirijumu. U masovnim pokretima najopasnije je racionalizovati zahtjeve u formi jasnih poruka

---

<sup>4</sup> Ahmetagić objašnjava da je na primjerima izabranih tekstova promišljala odnos junaka koji su u neposrednoj interpersonalnoj relaciji, analizirala koje su to strategije zlostavljanja i kako se sprovode, šta im je rezultat: “Fokusirana na književne junake koji vrše ili trpe zlodela knjiga je zamišljena i kao vodič kroz lavirint zapretenih odnosa zlostavljača i žrtve” (Ahmetagić 2011: 9–19). Autorka je veoma zanimljivo interpretirala Kafkin *Proces* u kontekstu mobinga, jer je, kako navodi, tortura kroz koju lik prolazi slična onoj u poslovnom okruženju, zatim je osvijetlila psihološki profil Pekićevog Konrada Rutkovskog, dok se ljubavnim i porodičnim zlostavljanjem bavila na primjerima Nabokovljeve *Lolite*, drame Vide Ognjenović *Mileva Ajnštajn*, Pekićevog *Zlatnog runa*, Andrićeve priče *Zlostavljanje*, romana *Pijanistkinja* Elfride Jelinek i *Gazda Mladen* Bore Stankovića.

koje se ne provjeravaju. Značajna osobina racionalnog delirijuma kao vrhunskog ljudskog zla jeste ta što se on pripremama može organizovati. (Striković 2010: 16)

Masovni pokolji, nacistički i drugi logori i genocidno uništavanje naroda krajnji su primjeri kako racionalni delirijum funkcioniše, a to je pokazatelj da u čovjeku caruju istovremeno i sile dobra i sile zla i da je veoma često i većini ljudi (u uslovima haosa koje masovni delirijum proizvodi) teško da se odupre mehanizmu nasilja koji je u suprotnosti sa humanističkom vizijom čovjeka. Tako na primjer Radomir V. Ivanović, razmatrajući oblike metafizičkog, fizičkog i moralnog zla na primjeru Šolohovljevog romana *Tihi Don*, zaključuje da “čovjek u kolopletu istorijskih događaja biva *a priori* obilježen Zlom, nerijetko i mimo svoje volje postaje ‘proizvođač zla’” (Ivanović 2012: 99), na šta bi se moglo nadovezati tumačenje Hane Arent koja u knjizi *Ajhman u Jerusalimu* govori o banalnosti zla da bi istakla fenomen s kojim se suočila na suđenju Ajhmanu, sadržan u činjenici da jedan od najvećih zločinaca prošlog vijeka nikad nije shvatio šta je zapravo radio. Čini se, dakle, i mnoga književna djela nam o tome svjedoče, da je čovjekova sklonost zlu univerzalna, a tragičnost ljudskih sudbina, surovost, propadanje vrijednosti i razaranje jesu posljedica te sklonosti pojedinca u masi koja opravdava mehanizam nasilja. Zato su, osim u estetskom, u filozofskom, antropološkom, sociološkom i psihološkom smislu dragocjeni primjeri književnih djela u kojima se na primjerima iz stvarnosti konstituišu likovi koji se u krvoločnoj masi ponašaju drugačije i koji uprkos kolektivnoj psihozi ostaju na strani dobra, a protiv zla koje se čini u ime viših ciljeva. “Nasilje kao etičko i estetsko sidrište romaneskne strukture nije ne- očekivano u suvremenoj ruskoj prozi, što se posebice odnosi na prozu o logorima: apsolutna nemoć zatvorenika-logoraša često se očituje kao nasilje prema slabijem/ drukčijem logorašu zatvoreniku (ili, po povratku iz logora, prema ženi/supruzi i/ili djeci)” (Lugarić Vukas 2022: 19). Dakle, literarna obrada teme zla je usmjerena na pokušaj otkrivanja ne samo prirode zla nego prirode čovjeka uopšte, sa čim u vezi Goran Sekulović u ogledu “Filozofija zla u književnosti” pesimistično tvrdi da je filozofija zla u književnosti njena osnovna tema i srž, budući da književnost bez zla kao da i nije književnost, jer sebi uskraćuje najdublju bit čovjeka, a time i ono što pokreće svijet (Sekulović 2010: 97).

U knjizi *Anatomija ljudske destruktivnosti* Erih From pod pojmom agresija podrazumijeva sve postupke kojima je cilj nanijeti štetu drugome, pri čemu pravi razliku između *benigne agresije* koja se zasniva na odbrambenoj reakciji i *maligne agresije* koja je biološki neprilagodljiva i zasnovana na okrutnosti i rušilaštvu (From 2016). Budući da se “sa razvojem civilizacije povećava učestalost i krvožednost ratova” (*ibid.*: 203), to nas upućuje na zaključak da se čovjekova moralna svijest ne razvija istim intezitetom, nego čak i nazaduje, na šta ukazuju i istorijski tipovi romana kakvi su Šolohovljev *Tihi Don* i Lalićeva ratna tetralogija (*Ratna sreća, Zatočnici, Dokle gora zazeleni, Gledajući dolje na drumove*) u kojima su pisci na epski širok način prikazali “čovjeka kao nedužnu žrtvu u tamnoj igri veli-

kih historijskih događaja” (Živković 2011: 308), ali su, s druge strane, prikazali i onog čovjeka koji je u ime ideologije neumorni *proizvođač zla*. O tome je veoma zanimljivo pisao Radomir V. Ivanović koji tvrdi da je Šolohov (kao i Tomas Man, Herman Hese, Ivo Andrić i Mihailo Lalić) “izraziti evropski humanista koji smatra da savremena civilizacija tehnički i tehnološki napreduje, ali da zato moralno nazaduje” (Ivanović 2012: 93), što nas navodi na zaključak da je tema rata u osnovi posvećena želji da ratova više ne bude. To se s jedne strane čini kao potpuna utopija s obzirom na povećanu učestalost sukoba i u XXI vijeku koji su znak sve veće destruktivnosti ljudske prirode i zla kao sredstva kojim se rat ostvaruje, a s druge strane to je objašnjenje tematike koja odražava “društveni etos nasilja” (Larionov 2014) kako bi se na umjetnički način izvršila dekonstrukcija jezika agresije i ukazalo na besmislenost sukoba.

Manipulativne strategije kojima se rat (i sistem koji sprovodi rat) služi ogledaju se u brojnim primjerima na koje nailazimo u Šolohovljevom i Lalićevim romanima, a počivaju na žrtvovanju pojedinca “višim ciljevima”, što dovodi do ukidanja civilizacijskih vrijednosti oličenih u kategoriji dobra i do povratka praiskonskom haosu: “Tek u ratnim uslovima tri vodeće kategorije – *Moral, Amoral i Imoral* pokazuju potpuni ljudski pad i civilizacijski sunovrat, budući da ratovi predstavljaju krajnju tačku u ‘proizvodnji zla’, a ujedno predstavljaju i povratak iskonskom haosu” (Ivanović 2012: 94). Ratu kao mehanizmu nasilja i “krajnjoj tački u proizvodnji zla” suprostavljena je revolucija kao oblik *biološki adaptivne, benigne agresije* o kojoj Erih From govori kao o odbrambenoj i usmjerenoj na borbu za slobodu:

Među svim pretnjama čovekovim vitalnim interesima, pretnja slobodi je od najvećeg značaja, pojedinačno i društveno. Nasuprot opšteprihvaćenom mišljenju da je želja za slobodom proizvod kulture i još specifičnije da je uslovljena učenjem, mnogobrojni dokazi ukazuju na to da je želja za slobodom biološka reakcija ljudskog organizma. Jedan fenomen koji podržava ovo gledište jeste to što su se nacije i klase tokom istorije borile protiv tlačitelja ako je postojala najmanja mogućnost za pobjedu, a često čak i kada je uopšte nije bilo. Istorija čovečanstva je zaista istorija borbe za slobodu, istorija revolucija... (From 2016: 191)

Osvajačkoj ratnoj stihiji koja simbolizuje razaranje, stradanje i uništavanje Drugog suprotstavljena je, dakle, revolucionarna snaga koja, motivisana biološkom potrebom za slobodom, aktivira snažne mehanizme odbrane u borbi protiv tame i haosa. Upravo na toj borbi su zasnovani Šolohovljev i Lalićev herojsko-revolucionarni model svijeta u kojem povlašćeni položaj imaju glavni junaci jer pisci njihovim djelovanjem i odnosima sa drugim likovima u vremenu ratova i revolucija problematizuju i ogoljuju propadanje civilizacijskih vrijednosti, ali i nadu da uvijek postoje svijetli primjeri onih koji te vrijednosti njeguju. Takav postupak rezultira umjetničkom slikom u kojoj se uspostavljaju binarne opozicije: ratne vrijednosti – revolucionarne vrijednosti, pravednost – nemoralno postupanje,

viteška hrabrost – besomučno ubijanje, princip čojstva i junaštva – princip zasnovan na uvjerenju da cilj opravdava sredstvo – dakle, uspostavlja se opozicija dobro – zlo. S obzirom na to da rat deformiše prostor, vrijeme i ljude, veoma je teško napraviti jasnu granicu između moralnog i nemoralnog, ispravnog i neispravnog, herojskog i zlostavljajućeg, jer društveno uslovljeno ponašanje u ratu često postaje ambivalentno u situacijama koje se mogu posmatrati iz više uglova, sa čim u vezi su oba pisca nastojala da ostvare više puta saopštene stvaralačke namjere – da razbiju pojednostavljenu sliku rata i revolucije. Naime, mnogi likovi obaju umjetničkih modela nerijetko čine zlo ubijedeni u ispravnost svog postupanja i opravdavaju ga ratnim uslovima koji surovost i odsustvo sažaljenja podrazumijevaju<sup>5</sup>. Dakle, to su okolnosti u kojima se očituje nemogućnost otklona od mehanizma nasilja, scene u kojima je veoma tanka granica između odbrane i nasilja i u kojima se “lako odbrambena agresivnost stapa s (neodbrambenom) agresivnošću i sadiističkom željom da se situacija preokrene kontrolisanjem drugih umesto da budemo kontrolisani. Ako i kada se to dogodi, revolucionarna agresivnost je poništena i obavlja uslove koje je želela da uništi” (From 2016: 193).

## Fenomen zla u Šolohovljevoj i Lalićevoj manihejskoj slici svijeta

U središtu Šolohovljevog i Lalićevog stvaralačkog interesovanja nalazi se sudar *pojedinačnog* koje je oličeno u individualnoj psihologiji i *društveno-opšteg* koje je dio istorije. Dakle, čovjekova sudbina u kolopletu društveno-istorijskih previranja je osnova njihovih istorijskih tipova romana koji na paradigmatском nivou teksta saopštavaju univerzalne istine o ljudskoj prirodi kao stecištu kosmičkih sila dobra i zla. Oba pisca su tip stvaralaca koji smatraju da “najveći broj ljudskih zamisli, inicijacija i činova predstavlja iskonski shvaćenu ‘mješavinu dobra i zla’” (Ivanović 2012: 97), pri čemu tragične sudbine likova u manihejskom modelu svijeta zasnovanom na principu dualizma, kao i njihovo neprekidno stradanje u događajima čiji su direktni i indirektni učesnici pokazuju da zlo često preovladava, što je uslovljeno deformisanošću vremena i prostora u uslovima sukoba i revolucija, a što se ogleda u velikom broju ekspresionističkih opisa ratne svireposti. Teodosius Dobzhanski iznosi suštinsko gledište vezano za ljudsku prirodu kada kaže da čovjek zna da je odgovoran za svoja djela, jer je stekao znanje o dobru i zlu, a to je užasno težak teret koji nijedna životinja ne mora da podnese (prema From 2016: 220), što nameće zaključak o svjesnom odabiru svakog pojedinca u vlastitom postupanju, ali s druge strane, vidimo to na primjerima iz djela, mnogo češće su postupci pojedinca usklađeni sa djelovanjem mase koja je pre-

---

<sup>5</sup> “Zlo nastaje kada se odgovornost udalji od pojedinca i prenese na opšti plan i kad se interesi udalje od opštih obzira i prenesu na lični plan” (Arent, cit. prema Svensen 2001: 180).

puštena ratnoj stihiji i kolektivnom zlu. Budući da su se i Šolohov i Lalić vodili poetskim načelima realističke organizacije narativnog teksta, vjerodostojnost i upečatljivost poetskih iskaza je obilježje filozofije stvaranja obojice pisaca, što upućuje na zaključak da ni jedan ni drugi nijesu imali potrebu da uljepšavaju i idealizuju ni stvarnost ni čovjeka, o čemu su u više navrata govorili. Šolohov je tako, na primjer, u predgovoru engleskom izdanju *Tihog Dona* 1934. godine eksplicitno objasnio svoj pripovjedački postupak, a u vezi sa komentarima kritike da su neke scene označene kao pune nasilja:

Engleska štampa me često prekoreva zbog okrutnog prikazivanja stvarnosti. Neki su kritičari govorili o “surovosti ruske naravi uopšte”. Što se tiče ovog prvog, prihvatajući taj prigovor, rekao bih da je loš onaj pisac koji ulepšava stvarnost na štetu istine, i koji hoće da poštedi čovekovu osećajnost, zbog lažne želje da mu se prilagodi. Moja knjiga ne pripada onoj vrsti dela koja se čitaju posle ručka i čiji je jedini zadatak da potpomognu probavu. (cit. prema Kosanović 1988: 75–76)

Slično o ovoj temi misli i Mihailo Lalić, kao isti tip pisca koji je lišen potrebe da idealizuje stvarnost. Više puta je govorio o zadatku ozbiljne literature i njenoj saznanjnoj i prosvjetiteljskoj ulozi:

Književnost je pozvana da ljude sprečava u nekim stvarima koje su im prirodene. Književnost, na primjer, od Homera naovamo ratuje protiv rata – a toga je vazda bilo, sve više. Pisci pokušavaju da ljude oduče od krađe, pljačke, grabeži, kurvanja, a to su sve urođene stvari (kao u životinja). Tome se ništa ne može. (Lalić 2023: 406)

Dakle, Šolohovljeva i Lalićeva manihejski organizovana narativna stvarnost imaju funkciju da se u sukobu dobra i zla prikaže dualizam ljudske prirode koja je, pod uticajem spoljašnjih faktora udruženih sa unutrašnjim nagonima tamne strane bića i sa karakternim strastima, spremna osim za herojske podvige i odbrambenu agresiju takođe i za izdaju, zlotvorstvo i malignu agresiju. Erih From navodi niz antropoloških istraživanja kojima se došlo do uvjerenja da ljudska priroda nije fiksirana i da se “čovjek rađa kao prazan papir na kojem kultura ispisuje svoj tekst” (From 2016: 210). Koncept o čovjekovim urođenim osobinama kao što su gramzivost, pohlepa i sebičnost zloupotrebljavan je kako bi se opravdala neka od najnehumanijih djela. Dakle, From je zagovornik mišljenja da se nepoželjno ljudsko ponašanje apsolutno ne može pravdati jednostavnim objašnjenjem da je dio ljudske prirode, a u prilog tome govori i činjenica da neki ljudi jesu skoloni nasilju, a neki ne, što je u umjetničkom modelu svijeta prikazano kao *beskrajno šarenilo ljudskih karaktera* koji se formiraju pod uticajem nasljeđa, kulture i specifičnih okolnosti, ali i pod uticajem unutrašnjih psiholoških procesa koji su individualni. Sajmon Baron Koen u knjizi *Psihologija zla* istražuje uzrok ljudske surovosti i polazi od činjenice da je standardno objašnjenje da je holokaust primjer zla koje su ljudi spremni da nanese jedni drugima i da je zlo često tretirano kao nerazumljivo i kao

tema kojom je teško baviti se jer je skala užasa tolika da se ne može prenijeti njena grozota, ali da je potrebno istražiti kako su ljudi sposobni činiti surovosti, a ne samo zadržati se na činjenici da su jednostavno zli (Koen 2012: 16). Šolohov i Lalić, oslanjajući se u velikoj mjeri na naturalistički način prikazivanja ratne stvarnosti i odbijajući da ublaže prikaze ljudske patnje i surovosti, svoje umjetničko istraživanje usmjeravaju upravo ka tom razotkrivanju ljudske prirode u historijski složenim epohama i u svijetu u kojem “do najdoslovnije razine vrijedi maksima ‘tko jači – kvači’ (najjači je onaj koji je najspremniji činiti nasilje i stoički ga podnositi)” (Lugarić Vukas 2022: 19).

### Mehanizam nasilja u romanu *Tihi Don*

Nemilosrdna surovost rata u Šolohovljevom romanu *Tihi Don* dio je tragične slike svijeta u kojoj se gomilanje nasilja tiče degradacije civilizacijskih vrijednosti i ukidanja mogućnosti da nasilje može biti prevaziđeno humanizacijom ljudskog djelovanja, odnosno preovladavanjem dobra nad zlom. U uslovima bijesa i mržnje koji se vežu za ratnu stihiju dobro – požrtvovanost, plemenitost, empatija i moralnost – uvodi se u minus postupak i ustupa mjesto njegovoj negaciji. Bogdan Kosanović, dovodeći u vezu karakter, smisao i funkciju turpizama sa tragičnim u romanu, kaže da “motivi nakaznog, bizarnog, bolesnog izražavaju raspad etičke i estetičke harmonije epskog sveta” (Kosanović 1988: 73), što znači da je fenomen zla u službi demistifikacije epskog modela svijeta koji se zasniva na nepisanim pravilima ratničke časti i morala: “Težeći nekoj vrsti ‘romana istine’, pisac se i turpizmima opire ‘lakiranju stvarnosti’” (*ibid.*: 76). Brutalna ubistva i krvoločno postupanje praćeno agresijom, destruktivnošću i sadizmom prate mnoge od opisa borbi u kojima caruju kosmičke sile zla, pri čemu je prisutno gradacijsko stepenovanje ljudske surovosti povezano sa sve većom deformacijom čovjeka u uslovima gladi, bolesti i psihološke i fizičke iscrpljenosti. Antihumanistička djelovanja likova u zajednici u kojoj razjarena masa ubija trudnu Turkinju na pragu kuće (Prokofijeva žena), otac siluje ćerku (Aksinju), muž surovim batinama kažnjava ženu koja ga ne voli (Stepan i Aksinja), brat se nudi sestri da je tješi (Mička i Natalija), momak nasrće na djevojku (Mička i Lizaveta), snaha na svekra (Darja i Pantelej) predstavljaju autohtone oblike zla i uvod u ekspanziju sila tame koje će biti najočiglednije u opisima rata, pri čemu scena koja potvrđuje da “najstrašnije zlo koje postoji jeste čovek koga je progutao arhetip zla” (Fon Franc 2009: 211) jeste ona u kojoj je opisano silovanje svezane Poljakinje Franje u kojem učestvuje cijeli vod. U naturalističkom prikazu praiskonskog zla autor zauzima Grigorijevu tačku gledišta u odnosu na najveći stepen izopačenosti mase koja učestvuje u okrutnom nasilju nad upravnikovom sobaricom Franjom i koja na taj način potvrđuje da povod činjenju zla može biti različit, ali da je potreba za njegovom manifestacijom ista, što govori o mračnoj strani ljudske prirode koja ima jednak poten-

cijal i snagu kao i svijetla. Takvi naturalistički prikazi potvrđuju da je “(z)a čoveka jedinstveno to što ga mnogi impulsi mogu nagnati da ubija i muči, i to što oseća požudu dok to čini; on je jedina životinja koja može ubijati i uništavati sopstvenu vrstu bez racionalne koristi, biološke ili ekonomske” (From 2016: 209). Instrumentalizovana volja pojedinca u društveno-istorijskim okolnostima svjetskih sukoba koja se usmjerava u pravcu borbe za više ciljeve vrlo često, a vidimo to na mnogim konkretnim primjerima u djelu, u interakciji sa unutrašnjim porivima kojima upravlja tamna strana bića rezultira pomjerenošću svijesti kada se prostor beskonačnih borbi pretvara u prostor velike klanice koja simbolizuje surovost čovjeka u ratu:

Visokog jesaula muškog držanja, sekla su dvojica. On se hvatao za sečivo sabalja, s njegovih isečenih dlanova tekla je na rukave krv, on je vikao kao dete, pao na kolena, na leđa, prevrtao glavu po snegu; na licu su se videle samo zakrvavljene oči i crna usta, probušena neprekidnim jaukom. Rezale su ga sablje po licu, po crnim ustima, a on još jednako jaukao tankim od straha i bola glasom. Kozak u šinjelu s odvaljenim dragonom dotuče ga iz puške. (*Tihi Don*, knj. II, str. 240)

Vidimo na ovom primjeru da čovjek kao dio prostora ratne kasapnice postaje zvijer koja se povinuje zakonima kosmičkih sila zla, a u prilog tome govore i opisi probadanja vilama Miške Koševoja, zlostavljanje Kotljarova, Miškino paljenje kuće u kojoj se nalazi stogodišnji djed Grišaka, ili Aljoškina sječa ranjenika i drugi. U ovom kontekstu veoma je informativno kratko IX poglavlje trećeg dijela *Tihog Dona* gdje pripovjedač problematizuje pitanje junaštva eksplicitno elaborirajući dvije strane rata i nezasluženi status heroja: naime, poslije ubistva njemačkog oficira u jednom od okršaja “ljubimac komandira eskadrona” Krjučkov dobio je orden za hrabrost, Krst sv. Đorđa, dok su njegovi drugovi, mnogo zaslužniji, ostali u sjenci, nakon čega je “junak poslat u divizijski štab, gde je besposličio sve do kraja rata, dobivši druga tri krsta zato što su iz Petrograda i Moskve dolazile da ga vide uticajne dame i gospoda oficiri” (*Tihi Don*, knj. 1, str. 280). Nakon pripovijedanja o tome kako je lažni junak pred oficirskom publikom od svog “podviga” napravio unosnu profesiju, glas sveznajućeg naratora dekonstruiše epsku sliku rata ironično poentirajući:

A bilo je stvarno ovako: sudarili su se na polju smrti ljudi koji još nisu bili navikli ruke na uništavanje sebi sličnih, nabadali se u životinjskom strahu, obarali jedan drugog, slepo udarali jedan drugog, unakazivali sebe i konje, pa se razbegli, uplašeni pucnjem koji je ubio čoveka, razišli se moralno unakaženi. To se zvalo junačko delo. (*ibid.*)

Navedeni primjeri samo su neke od scena naturalističkog prikaza varvarstva u ratu, a pitanje koje se od početka naše analize fenomena zla nameće jeste: da li je većina likova prikazana kao sposobna za krvoločno ubijanje, ili ipak ne, odnosno da li su dovoljne okolnosti ratom izazvanog haosa pa da umjesto benigne odbram-

bene agresije zavlada maligna. Jasno je da je pisac u navedenom citatu mogao prikazati kako je zarobljeni jesaul odmah ubijen, bez prethodnog zvjerskog postupanja sa njim dok razoružan i na koljenima nema šansu da se odbrani. Zašto je onda, ipak, prikazao mučenje? Autor ovakvim postupkom problematizuje ono što psihologija govori o tome da djelovanje svakog pojedinca ima veze sa njegovim karakternim osobinama, odnosno sa njegovom ličnom prirodom koja se u određenim uslovima ispoljava kao dobra ili kao zla. Veoma često je djelovanje uslovljeno instinktivnim postupanjem i strastima koje su dio karaktera, pa je tako na primjer tvrdica gonjen strašću za štednjom, licemjer strašću za pretvaranjem, narcis strašću za kontrolom nad drugima itd. U zvjerskom postupanju nekih Šolohovljevih učesnika ratova i revolucija očigledan je sadistički karakter koji traži i stvara priliku da se izrazi i u čijoj nam analizi može pomoći Fromova teorija o *karakternoj strukturi i uslovima u kojima se ispoljava*:

Koncept karaktera je od presudne važnosti za razumevanje manifestacija maligne agresije. Destruktivne i sadističke strasti kod osobe obično su organizovane u njegov karakterni sistem (...) kod osobe sa sadističkim karakterom sadistički impuls je stalno aktivan, čeka odgovarajuću situaciju i prigodnu racionalizaciju kako bi se izrazio (...) izvor sadizma kod sadističke osobe leži u karakteru, a ne u genetski programiranoj neutralnoj oblasti; *stoga nije zajednička* (prim. aut.: misli se na agresiju) *za sve ljude, već samo one koji dele isti karakter*. (From 2016: 241–242)

Ovakav koncept, koji doprinosi razumijevanju manifestacija maligne agresije, objašnjava primjere u kojima mnoštvo ratnika postupa zvjerski prema drugim ratnicima, ali i nameće pitanje o tome kako su ti svirepi učesnici svjetskih sukoba u mirnodopskim uslovima prikazani kao dobri domaćini i porodični ljudi. Destruktivne eksplozije nijesu spontane, nego se javljaju pod uticajem spoljašnjih stimulirajućih faktora kao što su ratovi, religiozni ili politički konflikti itd. (*ibid.*: 258), što može biti odgovor na prethodno pitanje o ambivalentnosti ljudskog djelovanja. Naime, Šolohov na početku romana predstavlja kozački život koji se odvija u zajednici čija je glavna aktivnost zemljoradnja i život u skladu sa prirodom – stepom i Donom, dakle idiličnu sliku života na selu. Razvijajući poetsku ideju o ratu i revoluciji, takođe i o fenomenu zla, pisac tog kozaka izmješta iz prostora sela i mirnodopski period postepeno zamjenjuje slikama borbi na frontu koje se ukrštaju sa njenim posljedicama po čovjekovo psihičko i fizičko zdravlje, tako da se stiče utisak polako nadolazeće katastrofe u kojoj će želja za slobodom i odbrambeni mehanizam djelovanja (benigna agresija) biti zamijenjeni strahom, očajem i nenačeljenjem smisla, a onda na kraju psihičkom razdešenošću likova i krvoločnošću na bojnopolju (malignom agresijom). Kao primjer možemo navesti zvjersko postupanje ustanika sa zarobljenim Lihačevim, koje, paradoksalno, sprovode oni koji su se i pobunili protiv boljševičkog pljačkanja i strijeljanja:

S crnim listićima pupoljaka na usnama je i umro: sedam vrsta od Vešenske, u pešćanim, sumornim sprudovima zverski su ga isekli sprovodnici. Živome su mu iskopalili

oči, odsekli ruke, nos, išarali lice sabljama. Otkopčali pantalone, obeščastili, ispo-  
ganili veliko muško telo. Obeščastili unakaženi krvavi trup, a zatim je jedan od  
sprovodnika stao nogom na uzdrhtale grudi i jednim udarcem mu odsekao glavu.  
(*Tihi Don*, knj. 3, str. 186)

Budući da čovjek djeluje u skladu sa svojim karakternim osobinama koje se ispo-  
javaju u određenim uslovima, sadističko ponašanje prema drugome je u romanu  
*Tihi Don* direktno uslovljeno ratnim okolnostima koje, kako rat odmiče, postaju  
sve surovije i sve više obilježene odsustvom reda i haosom. Onu destruktivnost  
koja je povezana sa karakternom strukturom, dakle, aktiviraju vanredne okolnosti  
i tu je objašnjenje kako je isti ratnik koji uživa u ubijanju drugog ratnika isto-  
vremeno zemljoradnik koji voli prirodu i poštuje tradicionalne vrijednosti vezane  
za porodicu. S druge strane, i u prilog ovim protivrječnim djelovanjima ratnika-  
kozaka govori patrijarhalno-herojski kulturni kôd čiji koncept podrazumijeva  
ratnički način mišljenja i ponašanja, pa se obrazac junaka zasniva na radosti odla-  
ženja u rat, a većina likova romana dio je takvog semantičkog polja u kojem se ne  
suprotstavljaju nepisanim pravilima kolektiva. Takođe, o tome da je konformizam  
moćna sila koja reguliše ponašanje pojedinaca u grupi govore mnoga istraživanja  
koja potvrđuju da pored urođenih destruktivnih i sadističkih strasti i svjesne želje  
da se nekome nanese bol ponašanjem veoma često upravlja povinovanje autoritetu,  
pa će u tim slučajevima i oni koji nijesu zli često poslušati naređenje i činiti zlo.

S obzirom na to da rat podrazumijeva odsustvo reda i potpuni haos, jasno je  
kako u takvim uslovima nečija karakterna sklonost ka sadističkom ponašanju veo-  
ma lako pronade plodno tle za ispoljavanje destruktivnosti. Potvrda za ovaj stav je  
i zaključak Eriha Froma koji kaže da se *najobimnija i najužasnija dokumentacija  
za spontane oblike destruktivnosti nalazi u zapisima civilizovane istorije*.<sup>6</sup>

Istorija rata predstavlja izveštaj o nemilosrdnom i neselektivnom ubijanju i mučenju  
čije su žrtve muškarci, žene, deca. Mnogi od tih događaja odaju utisak orgija uništa-  
vanja u kojima ni konvencionalni ni istinski moralni faktori nemaju inhibirajuće  
dejstvo. (From 2016: 257)

Dakle, Šolohov je “saglasan” i sa Fromom i sa nizom drugih stvaralaca da  
civilizacija intelektualno i tehnološki napreduje, ali da moralno nazaduje, što rezul-  
tira dominacijom zla. Veoma je surova slika stvarnosti u naturalističkim scenama  
stradanja koju pisac, kao što smo vidjeli, nije htio da uljepšava. Pesimističan je

---

<sup>6</sup> From u svom istraživanju o destruktivnosti ljudske prirode više puta naglašava da su primitivni lovci-  
sakupljači i rani zemljoradnici živjeli u okolini koja je doprinosila stvaranju konstruktivnih, a ne  
destruktivnih okolnosti. Krvavi ratovi su postali dio savremenih civilizacijskih društava koja su inte-  
lektualno i tehnološki napredovala, o čemu svjedoči to da je XX vijek najkrvavije razdoblje u ljudskoj  
civilizaciji, a u XXI su aktuelna čak dva krvava rata sa tendencijom proširenja, čije žrtve su veliki broj  
nedužnih ljudi i djece. Dakle, u procesu civilizacijskog razvoja čovjek je stvorio uslove koji su  
pogodovali *razvoju sindroma osujećivanja života*.

prikaz čovjeka koji uživa u ubijanju nošen željom za nasiljem za koje nalazi opravdanje u ratnoj stihiji i ideologiji kojoj je naklonjen, a o tome svjedoči i stilska osobenost pripovijedanja u kojem dominira riječ *crn*. Jedan od primjera koji su najbolji pokazatelj psihičkog i fizičkog propadanja čovjeka koji je u ime viših ciljeva postao sredstvo za ubijanje jeste lik revolucionara Bunčuka koji ni u jednom trenutku nije posumnjao u ideju za koju se bori i koji je bez pogovora izvršavao dobijeno naređenje da odvozi i ubija neprijatelje revolucije osuđene na smrt strijeljanjem. Zlo koje u ime ideala čini ne razmišljajući o posljedicama polako nagrizi njegovu unutrašnjost i pobjeđuje dobro: “Za nedelju dana je smršao i pocrneo, kao da mu je lice prevučeno zemljom. Oči su mu gledale kao iz neke provalije, njihov oskudan i tužan sjaj nisu pokrivali očni kapci, koji su nervozno treptali” (*Tihi Don*, knj. 2, str. 284). Ali on ipak, motivisan snagom uvjerenja da ispunjava zadatak koji mu je dala revolucija, ni trenutak ne sumnja u dogmu i nastavlja da izvršava dobijeno naređenje sve do svog kraha kada, suočen sa potpunom fizičkom i psihičkom propašću pred svojom djevojkom Anom, konstatuje: “... sagoreo sam potpuno (...) nisam bolestan... shvati, shvati. Upropašćen sam. A-a-a-a” (*ibid.*: 287).

Pisac, ipak, u manihejski organizovanoj slici svijeta koja teži uspostavljanju ravnoteže *silama zla* suprotstavlja *sile dobra* koje su sadržane u postupcima glavnog lika Grigorija Melehova koji ne odobrava zvjersko nasilje, ne pristaje na besomučno kasapljenje neprijatelja bez obzira na to što i on ubija i biva više puta ranjen. Kao takav, nalazi se u neprestanom sukobu sa likovima oko sebe, zastupajući u svim prilikama obrazac viteškog načela: “– Ne dopuštam! (...) Čudna mi čuda – ubiti zarobljenika. Kako vam savest dopušta da napadate na njega, takvog?” (*Tihi Don*, knj. 4, str. 124). Dajući povlašćeni položaj glavnog junaka Grigoriju koji postupa vođen sopstvenim mjerilima urođene moralnosti, a ne naredbama pretpostavljenih i koji potvrđuje Fromovu teoriju da destruktivne i sadističke strasti nijesu zajedničke svim ljudima, već samo onima koji dijele isti karakter, Šolohov demistifikuje crno-bijelu sliku rata i revolucije u kojoj, vidimo, nijesu na jednoj strani junaci, a na drugoj izdajnici i u kojoj nijesu svi revolucionari časni heroji, a svi kontrarevolucionari nečasni. Dakle, Šolohov stvara herojsko-revolucionarni model svijeta čiji centar nije istorija ili ideologija, nego čovjek i njegova priroda sazdana od dobra, ali i od zla (bez obzira na stranu u ratu koju zauzima), jer “ne stvara istorija čoveka, čovek stvara sebe u procesu istorije” (From 2016: 252). Šolohov gradi umjetnički model u kojem je problematizovan herojski sociokulturni poredak tako što kroz postupke glavnog junaka, koji u desetogodišnjem ratovanju ima niz dilema o opravdanosti ubijanja i smislenosti ratovanja, demistifikuje pojednostavljenu sliku historijskih sukoba. Junakove sumnje po pitanju patrijarhalnih, običajnih i novouspostavljenih normi u strogom ratničkom modelu kulture pokazatelj su da epski subjekat ne opravdava zvjersko ubijanje, svirepost i nečasne postupke i on na taj način postaje ideografsko ostvarenje piščeve poruke o besmislenosti ratovanja: “Sopstvenu filozofiju Zla i filozofiju Dobra

pokazaće Šolohov *opisom rata*, u prvom, i *odbranom mira* u drugom sloju značenja” (Ivanović 2012: 98).

Grigorijev karakter, koji se vezuje za kosmičku silu dobra uprkos destruktivnim okolnostima, gradi se u stotinama pjesničkih slika koje se razvijaju u ideološki i psihološki različitim okolnostima koje potvrđuju da je tragedija njegovog lika u uslovima pomamne mržnje posljedica njegove urođene potrebe za idealom čojstva i da nema nikakve veze sa stranom u ratu na kojoj se nalazi. Upravo to i potvrđuje junakova viteška dosljednost koja se u obliku lajtmotivske odbrane razoružanog neprijatelja ponavlja iz scene u scenu. On je kao takav i kao dio hronotopa u kojem su se “kozaci ponašali kao osvajači u tuđoj zemlji: pljačkali su stanovništvo, silovali žene, uništavali rezerve hrane, klali stoku” (*Tihi Don*, knj. 4, str. 166) potpuno usamljen među mnoštvom drugih likova u romanu, zbog čega ga od početka do kraja prati osjećaj odbačenosti i nepripadanja, što ga čini još tragičnijim.

### 1.1. Propadanje civilizacijskih vrijednosti u ratnoj tetralogiji Mihaila Lalića (*Ratna sreća, Zatočnici, Dokle gora zazeleni, Gledajući dolje na drumove*)

U ratnoj tetralogiji Mihaila Lalića uspostavljena je semantička binarna opozicija između dobra i zla, koja u uslovima rata rekonstruiše sunovrat svih ljudskih vrijednosti oličenih u kategorijama *dobra, ljepote i istine*, jer u takvim okolnostima na površinu izlazi sve ono što je sadržano u pojmu civilizacijskog propadanja oličenog u kategorijama *zla, nemoral, istrage i izdaje*. “U njegovom moralnom univerzumu podjednako stoje i oslobodiočki martiri i ličnosti najvećih moralnih svojstava, ali i njihova suprotnost koja predstavlja emanaciju zla i najnižih ljudskih poriva” (Cerović 2014: 139). U takvoj slici stvarnosti revolucija, koja je pravedni otpor zlu, izdvaja se kao opsesivna tema Mihaila Lalića koji je u ratnoj tetralogiji začeo poetsku ideju o korijenima revolucije u prošlim vremenima i zbog toga strukturirao djelo kao paralelni prikaz prošlosti i sadašnjosti, gdje je iz perspektive ostarjelog ratnika Peja V. Grujovića problematizovao degradaciju crnogorskog *homo heroicus* kao plemenskog čovjeka koji se nije snašao u sudaru sa modernom istorijom:

Pejo Grujović, kao čovjek koji se duže kuvao u našoj istoriji, meni je svjedok da istorija ne počinje od nas. Jer, znate, mi komunisti iz 1945. godine, pa i malo dalje, uznosili smo se kao da smo mi stvorili sve. Tako smo se nešto uobraženo držali. A ja sam htio da uzmem u obzir da smo to na osnovu nečijeg drugog zidanja, nečijih drugih žrtava, nečijih drugih grešaka i ispravki nastavili i da ćemo neke od starih grešaka da popravimo. (Lalić 2023: 377)

Dakle, kao što revolucija, simbol benigne agresije i odbrambeni mehanizam, nije počela kao otpor zlu Drugog svjetskog rata, nego ranije, tako i maligna agresija u

formi devijantnih i destruktivnih ponašanja koja se očituju u urušavanju morala, izdaji, istrazi, špijunaži, pljački i nečovječnom postupanja u ratu nije tekovina samo Drugog svjetskog rata, nego i prethodnih o kojima preispitivački pripovijeda Pejo Grujović u cilju otkrivanja kako je došlo do degradacije *homo heroicus* i koji su događaji uticali na to. Kritička konstatacija da je etičnost jedna od dominantni pišćeve proze i da je on problemima morala i preispitivanju tradicije pristupio veoma rano, a intenzivnije u tetralogiji započetoj romanom *Ratna sreća* (Pižurica 2007: 6–7) potvrđuje teorijsku ideju da je Lalićeva druga stvaralačka faza obilježena kritičko-polemičkim odnosom prema revolucionarnim vrijednostima, kao i neuljepšavanjem stvarnosti. “Junak njegove proze ne krije misao da bi u ime pravde i poštenja učinio zlo drugome budući da bi tim činom doprinio čovjekovom upinjanju da spase ljepotu življenja” (Pižurica 2007: 10), što nas, u kontekstu istraživanja obezvjeđivanja civilizacijskih vrijednosti, navodi na pitanje da li je etički ispravno u ime dobra činiti zlo, jer nije li to onda makijavelističko opravdanje za nebiranje sredstava u ostvarenju ciljeva, makar i revolucionarnih. Isto pitanje implicitno je postavio i lik-narator i glavni junak u ratnoj tetralogiji, istovremeno demistifikujući mit o heroju scenama u kojima je zlo prisutno u vidu naslijeđene “zlobe i podmuklosti, pizme, želje za osvetom, nevjerice i prevare, nesposobnosti da se slože” (*Ratna sreća*, str. 144). Svi ti porivi skupa kao kosmička sila upravljaju postupcima učesnika ratova i doprinose ravnoteži u manihejskoj slici svijeta:

Otada se u meni začelo – da ne kažem pretpostavka, jer je više nagađanje – da nam život, sudbina, kosmos, to veliko u prostoru i dugačko u vremenu u čemu smo zatvoreni, silom nameće ravnotežu “dobra” i “zla” i da nam ta kolebljiva ravnoteža, kvarena i popravljana, ne dopušta ni da u zlu izgubimo svaku nadu, ni da se u dobru uspavamo sigurnošću. (*Zatočnici*, str. 29)

Dakle, u osnovi ratne tetralogije nalazi se princip dualistički organizovane slike svijeta u kojoj se teži ravnoteži kao prirodnom poretku stvari i kao načinu na koji čovjek funkcioniše. Jedna od scena u kojoj su u borbi zapaljene kuće protivničkoj strani problematizuje pitanje osvete kao jedan od oblika destruktivnosti koju pripovjedač kao “proizvođač dobra” ne opravdava (zbog čega se sklanja da ne sluša kako “cijuče u vatri nešto živo, cvili dugo i žalosno”, *Zatočnici*, str. 179), ali koju kao dualista razumije:

Neka ih, kažem, neka pale: to je Novšić!... Hvalili su se tim Novšićem i pobjedom trideset godina, posjekli su na Novšiću dvije stotine i dvadeset crnogorskih glava pa ih držali na kocima od Nikoljdana do Svete Trojice. Kad su najzad sahranjene glave, na groblju su se najeli, napili i pijani zapjevali: *Plav se sprda sa Sedmoro brda, / a Gusinje s knjazom na Cetinje* – bez te paljevine za paljevinu, kažem u sebi, i bez rugalice za rugalicu: *Sad se s Plavom i Gusinjem sprda Crna Gora i Sedmoro brda* – možda ne bi bilo ravnoteže pa ni plime i osjeke na svijetu: suviše bi se svijet prodobrio te bi od dobra i propao u monotoniju kao u jamu. (*Zatočnici*, str. 178)

Budući da se osvetnička destruktivnost razlikuje od odbrambene agresije, jer se javlja nakon učinjene štete i samim tim ne predstavlja odbranu od opasnosti i znatno je okrutnija, požudnija i nezasićija (From 2016: 258), ono što se nameće kao logično pitanje, kada je u pitanju navedena scena iz romana *Zatočnici*, jeste da li su izvršioc osвете gonjeni osjećajem za pravdu ili karakternom sklonošću ka okrutnosti koja ih čini jednakim onima koji su ranije izvršili zločin, izložili glave, a nakon sahrane se *najeli, napili i pijani zapjevali*. S obzirom na vanredne okolnosti rata koje su izazvale osvetoljubivost, zaključujemo (a to implicira i Pejo kao stari učesnik ratova i revolucija) da je u pitanju ono što From naziva *spontanom izbijanjem žeđi za osvetom*: “Inače neosvetoljubivu osobu može spasiti žeđ za osvetom protiv bivšeg pripadnika Hitlerovih SS odreda koji ga je mučio ili ubio njegovu ženu i decu” (*ibid.*: 261). U tom slučaju okrutnost je izazvana unutrašnjim instinktom i potrebom da se sile dobra i sile zla dovedu u ravnotežu. Tako, na primjer, Nortrop Fraj uočava u tragičkoj radnji učestalost postupka kojim osveta dolazi kao uspostavljanje ravnoteže koju je tragički junak poremetio, “a to se ravnovjesje prije ili kasnije mora uspostaviti” (Fraj 1979: 237). U tom kontekstu su učesnici događaja kojem lik-pripovjedač svjedoči *izvršioc nemesisa*, budući da “uspostavljanje ravnovjesja jest ono što su Grci zvali *nemesis*: i izvršitelj *nemesisa* može biti ljudska odmazda, odmazda sablasti, božanska odmazda, božanska pravda, slučaj, sudbina ili logika događaja, ali bitno je to što se *nemesis* zbira, i to bezlično, bez utjecaja moralne kakvoće ljudske motivacije koja je posrijedi” (*ibid.*).

U tetralogiji se zlo, dakle, javlja kao moćna sila koja uređuje prostor i ugrožava kategoriju dobra, obezbjeđujući ravnotežu, pri čemu je autor tu borbu učinio još složenijom prevrednovanjem revolucionarnih vrijednosti i brojnim primjerima nasilja u kojima je “revolucionarna agresivnost poništena i obavlja uslove koje je želela da uništi” (From 2016: 193). Takođe, složenosti doprinose i primjeri u kojima se izdajom, špijunažom, saradnjom sa neprijateljem, pizmom i pakošću narušava koncept patrijarhalnog svijeta koji počiva na principu etike jer se u takvom modelu svako odstupanje od nepisanih pravila čojstva i junaštva<sup>7</sup> (među kojima je viteški odnos prema neprijatelju u borbi) smatra povinovanjem zlu, a kao primjer možemo navesti naturalističku scenu stradanja koja ogoljuje demonsko zlo sadržano u postupcima sadističkih karaktera:

Postavili su mu nekakva pitanja na koja on nije znao ili nije htio da odgovori, pa ih je i to ogorčilo i navelo da primijene prisilne mjere. Pošto su se prije toga bili uživjeli u maštanje i podsvjesno pripremali da oderu šta ulove, nije čudo da je dranje

<sup>7</sup> U patrijarhalnom kontekstu “tradicija kao kulturno nasljeđe i čuvarica drevnih običaja, usmenih predanja i cjelokupnoga kulturnog blaga, njeguje i štiti moralna pravila i nepisane zakone i norme koje su, u historijskom slijedu, regulirale funkcioniranje društvenih zajednica. Arhetipski ukorijenjene u njihove pripadnike, ove kategorije postajale su dio moralnoga kodeksa pojedinca i čvrsta osnova za formiranje pozitivnog ili negativnog suda o manifestiranom ponašanju svih njenih članova” (Popović i Bogojević 2022: 30).

bilo prvo čemu su pribjegli. Legli su ga potrbuške, sjeo mu je Ćorbeg na noge, Gavriilo i Kapeš su mu stali na ruke, Bukur mu je odrezao kaiš kože s leđa. Kad je getaš, koji se za njima bio nezvan navrzao, počeo da se zgraža i da smeta, otjerali su ga kamenjem. (*Zatočnici*, str. 263)

Svi ovakvi primjeri problematizuju herojski sociokulturni poredak, demistifikuju crno-bijelu sliku rata i revolucije i prikazuju svijet i čovjeka kao poprište borbe između zla i dobra, pri čemu je zlo često dominantnije i upravlja većinom postupaka likova koji, isprovocirani ratnom stihijom i odsustvom reda, zadovoljavaju svoju karakternu strast za nanošenjem štete drugome vođeni univerzalnim pravilom da “vojska bez zla ne dolazi ni kad je svoja, a ne tuđa. Negdje su starca pridavili, negdje staricu ubacili u cisternu, negdje djevojci čast uzeli” (*Dokle gora zazeleni*, str. 57). U primjerima u kojima se destruktivnost okupatora udružuje sa domaćom izdajom u uslovima rata, ali i u primjerima koji govore o potiranju plemenskih vrijednosti dolazi do izražaja *društveni karakter* čovjeka koji je formiran u decenijama ratovanja i u istoriji koja se ponavlja i ne dozvoljava razvoj civilizacijskih vrijednosti. Budući da su “sredstva kojim se društveni karakter oblikuje suštinski kulturna” (From 2016: 241), to jest budući da su tradicionalna i običajna pravila ponašanja dio kulturne matrice – karakter, koji je predmet Pejovog polemičkog dijaloga sa istorijom, etnologijom i psihologijom, već je na početku tetralogije semantički povezan sa motivom opstanka tradicionalnog *homo heroicus* u novim okolnostima. “Pošto se karakter oblikuje tradicijama i motivima čoveka bez pozivanja na razum, često nije prilagođen, a ponekad je u direktnoj suprotnosti sa novim uslovima” (*ibid.*), to znači da je koncept *junaka koji radije gine glavom nego obrazom* ukorijen u plemenskoj zajednici i nije prilagođen zahtjevima novog doba. U tom raskoraku plemenskog i modernog (jer “razbila se zajednica prije nego je na njenom mjestu stvoreno društvo – tako se trefilo da upadnemo u događaje kad smo lišeni i jednog i drugog”, *Zatočnici*, str. 184) i u uslovima koji ne doprinose razvoju čovjekovih potencijala rađaju se okolnosti koje omogućavaju silama zla da preovladaju, što se manifestuje kao izdaja, hajka, zločin prema nejakima ili kao neopravdano nasilje prema Drugome, a to sve nema veze sa odbrambenom agresijom, nego predstavlja njenu negaciju. Kao *svjedok, učesnik i interpretator* događaja, Lalićev pripovjedač se bavi analizom uslova koji motivišu ove maligne oblike agresije u okolnostima u kojima je “narastao uski egoizam, porodični, pa i lični, na štetu ranijeg osjećanja za plemensko ili državno” (*Zatočnici*, str. 184) i u okolnostima neprestanih opasnosti koje dolaze u vidu napada različitih okupatora: “Tako redom: jedan navali da ne da živjeti, a dotle te drugi podstiče i pobunjuje da ti ne da umrijeti. Gradove popale, crkve poruše, knjige unište, freske izgrebu – nikad mira ne imasmo, ništa trajno ne stvorismo da opravda što smo tu bili” (*Dokle gora zazeleni*, str. 144).

S obzirom na to da “prisustvo slobode, aktivirajućih stimulansa, odsustvo tlačiteljske kontrole i prisustvo ‘na čoveka orijentisanih’ oblika proizvodnje povoljno utiču na razvoj čoveka” (From 2016: 248), a mi vidimo da u vremenu

višedecenijskog ratovanja, koje je predmet pripovijedanja Lalićeve ratne tetralogije, čovjek stvara "okolnosti koje su ga osakaćivale i sprečavale njegov razvoj u svim drugim aspektima, posebno emocionalnim" (*ibid.*), očekivano je da devijantni oblici ponašanja (dominantno izdaja, istraga i špijunaža) ugrožavaju principe viteško-epskog modela svijeta, zbog čega glavni junak i narator konstatuje: "Nikad čovjek ne bi pomislio, dok ne vidi, kako sloboda i borba za nju može čovjeka da izvitoperi" (*Gledajući dolje na drumove*, str. 187). Stoga su kod Lalića, u kontekstu tematike zla, osim fizičkog i psihičkog propadanja izazvanog ratom preispitivanje i pojave moralne degradacije koje ugrožavaju tradicionalni kult čojstva i junaštva, a to je vrhunac civilizacijskog zla iz perspektive predstavnika patrijarhalnog modela koji se ne miri sa nestankom plemenskih vrijednosti. Odatle njegova melanholična ciničnost i prema sebi i prema drugima, a "pogotovo prema onima koji su nepokolebljivo i čvrsto ubijedeni u vlastitu historijsku pozvanost da krvlju razriješe sve crnogorske nepravde i političke sukobe" (Radulović 2014: 39). Dajući povlašćeni položaj glavnog junaka i naratora Peju Grujoviću, koji u svojoj oštroj polemici razobličava svako postupanje koje ugrožava principe tradicionalnog *homo heroicusa*, Lalić demistifikuje crno-bijelu sliku rata i revolucije i isto kao Šolohov stvara herojsko-revolucionarni model svijeta čiji centar nije istorija ili ideologija, nego čovjek i njegova priroda sazdana od dobra, ali i od zla, zbog čega narator lajtmotivski ponavlja misao o ravnoteži i na kraju u znaku manihejske filozofije zaključuje:

Pošto mi je nepodnošljiva vjera u boga jedinoga, zaštitnika režimlja svih vremena lakše mi dođe da prihvatim vjeru u dva nepomirljiva protivnika što se gušaju i čerupaju da nijedan ne nadvlada i ni za tren ne zadrijema. Što se tiče mira i spokoja, biće i toga: kad zvijezde najzad utroše sve rezerve radioaktivnih materija i potonu u hladni mrak. (*Gledajući dolje na drumove*, str. 332)

Ta lajtmotivska misao Lalićevog glavnog junaka uklapa se u teoriju Žana Bodrijara koji smatra da živimo u svijetu prožetom zlom i u svijetu kojem nedostaje jezik kojim zlo možemo obuhvatiti, pa je zbog toga potrebno obnoviti princip zla, onakav kakav postoji u maniheizmu, i suprotstaviti ga principu dobra kako bismo opet stvorili dualizam (vidi: Bodrijar, *Fatalne strategije*). Dakle, i Bodrijar, Lalić i Šolohov, kao i mnogi drugi filozofi i pisci, saglasni su u ocjeni da čovjek nije samo dobar ili samo zao, već dobar i zao u isto vrijeme, što je u skladu sa ravnotežom koja održava svijet.

## Zaključna razmatranja

Nijedan umjetnički model ne odslikava tako dobro kaos i odsustvo reda koji su znak zla kao ratni, zbog čega su književna djela ratne tematike inspirativna u dekonstrukciji jezika nasilja i načina na koji pojedinac djeluje u velikim historijskim

sukobima. Ljudska priroda, mikrokosmos u makrokosmosu, funkcioniše kao poprište borbe dviju kosmičkih sila, a naponi književnih junaka sa povlašćenim položajem u strukturi (kakvi su Grigorije P. Melehov i Pejo V. Grujović) vode ka ostvarenju humanističkih, visoko postavljenih, ciljeva u neprestanom naporu da se sile zla i sile dobra dovedu u ravnotežu, ako su već slabi izgledi da dobro preovlada. Taj napor je izuzetno težak i obično rezultira neuspjehom u uslovima rata, koji deformiše prostor i vrijeme, kao i čovjeka kao dio takvog konteksta, i koji na taj način otežava djelovanje zasnovano na principima dobra. *Tragična borba dobra i zla* jeste dominantna koja usmjerava radnju Šolohovljevog i Lalićevih romana i postaje jedan od glavnih strukturnih elemenata. Oba pisca se bave proteklom burnim historijskim događajima (Šolohov Prvim svjetskim ratom, proleterskom revolucijom i građanskim ratom, a Lalić Prvim svjetskim ratom, balkanskim ratovima, komitskim pokretom, Drugim svjetskim ratom i domaćim sukobima revolucionara i kontrarevolucionara) koji su obilježeni masovnim stradanjem naroda, pa je očekivano da u opisima preovladava sumorno osjećanje života u kojem principi zla često odnose prevagu.

Brojni primjeri iz Šolohovljevog *Tihog Dona* i Lalićeve ratne tetralogije potvrđuju da u slučaju svih različitih mehanizama nasilja koje učesnici ratova sprovode uzroke njihovog djelovanja možemo da nađemo u karakteru koji je sklon destruktivnom ponašanju, u vjerovanju da cilj opravdava sredstvo, u sprovođenju zla dok misle da čine dobro u ime viših ciljeva, ali i u konformizmu i prilagodbama volji većine koja se nameće kao moćan autoritet u zajednici koja njeguje ratnički način mišljenja. U takvom modelu svijeta junaci kao što su Grigorije i Pejo, koji bez obzira na okolnosti i pripadnost istom tom kolektivu u kojem uviđaju devijantnost razlikujući dobro od zla, predstavljaju simbol humanističke vizije čovjeka koji je sposoban da kritički razmišlja i na osnovu toga rasuđuje. U prilog takvom tumačenju govori teorija o mišljenju, htjenju i rasuđivanju Hane Arent koja se zasniva na stavu da biti kritički nastrojen podrazumijeva sposobnost razlikovanja, jer cilj razmišljanja nije da proizvodi apstraktno znanje, već da pruži sposobnost rasuđivanja, tj. postavljanja granica, pri čemu je jedna od granica ona između dobra i zla (Arendt, *Life of Mind: Thinking*, 13). Dakle, kao epski subjekti koji su zagovornici piščeve ideje da je rat polarizovao karaktere i životne aspekte, pa je osim plemenitosti i hrabrosti u njemu prisutno i izdajstvo i zločin, ali i kao pobornici humanističke ideje o čovjekovoj sposobnosti da bira između dobra i zla, Lalićev Pejo Grujović, baš kao i Šolohovljev Grigorije Melehov svojim djelovanjem i polemičkim stavom u odnosu na kolektiv potvrđuju da je "princip autonomije moralni princip koji od pojedinca zahteva da razmišlja i sledi svoju sopstvenu savest, a ne naredjenja" (Svensen 2006: 182).

Takođe, Kantova teorija o radikalnom zlu koja izdvaja tri maksime za razmišljanje: *razmišljati samostalno, postaviti se u mislima na mjesto drugih ljudi i uvijek razmišljati dosledno* (Svensen 2006: 181) navodi nas na zaključak o tome da oni koji su prikazani kao proizvođači zla i koji opravdavaju zvjersko postupanje u

ratu (a takvi su u većini) ne razmišljaju samostalno, već izvršavaju naređenja kolektiva, ne razmišljaju iz tuđe perspektive – iz perspektive zarobljenika ili neprijatelja u borbi – i samim tim ne razmišljaju ni dosljedno, tj. nepokolebljivo, za razliku od glavnih junaka koji su postojani u svom stavu da je nečovječno postupanje nečovječno u svim uslovima i prilikama. Kao takvi, moralni i naklonjeni dobru, a prisiljeni da prisustvuju proizvodnji demonskog zla, zbog čega se na kraju nalaze u stanju tragične katastrofe, Šolohovljevi i Lalićevi glavni junak potvrđuju da:

Čovjek nije nemoćan pred zlom, njemu je dato “oružje” za borbu protiv zla u liku, prije svega, moralnih, etičkih ljudskih svojstava – časti, poštovanja, solidarnosti, poštenja, hrabrosti, opraštanja, dobročinstva... Samo je do njega samoga, do čovjeka, da li će to “oružje” upotrijebiti i iskoristiti za dobro svoje i dobro zajednice kojoj pripada. (Sekulović 2010: 98)

Komparativna analiza ratne tematike u djelu Mihaila Šolohova i Mihaila Lalića ukazuje, dakle, na srodnu ideju o smislu revolucije i rata u čijem prikazu se kroz naturalističke slike stradanja ogoljuje surov mehanizam nasilja koji dovodi do dehumanizacije i do poništenja revolucionarne energije *koja počinje da obavlja uslove koje je željela da uništi*. I kod jednog i kod drugog pisca rat i istorijski kontekst su okvir, dok je suština narativne stvarnosti egzistencijalna dezorijentacija čovjeka u stihiji koja nameće obavezu da se čini nasilje i da se gine u ime viših ciljeva. Ovi romani, i djela ratne tematike uopšte, potvrđuju više puta u istoriji i nauci saopštenu ideju o tome kako u ime viših ciljeva čovjek često postane vinovnik zla i kako nijedna etika na svijetu ne može da prenebregne činjenicu da čovjek nerijetko, da bi postigao “dobar cilj”, olako prihvata moralno sumnjiva i opasna sredstva, kao i mogućnost i vjerovatnoću loših propratnih efekata (Veber 2013: 41). To znači da je moć individualnog moralnog rasuđivanja presudna i neophodna, naročito u vremenima burnih istorijskih previranja kada masa koja proizvodi zlo djeluje preko mehanizma surovog nasilja prema onima koji u kolopletu događaja bivaju označeni kao neprijatelji.

LITERATURA

- Ahmetagić, Jasmina. 2011. *Priče o Narcisu zlostavljaču: zlostavljanje i književnost*. Beograd: Službeni glasnik.
- Arendt, Hannah. 1977. *Life of Mind: Thinking*. New York: A Harvest Book, Harcourt, Inc.
- Arendt, Hannah. 2020. *Eichmann u Jeruzalemu: Izvještaj o banalnosti zla*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Bataj, Žorž. 1977. *Književnost i zlo*. Beograd: BIGZ.
- Bodrijar, Žan. 1991. *Fatalne strategije*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Cerović, Rajko. 2015. Nacionalna sinteza ili ukupnost svijeta. U: *Život i djelo Mihaila Lalića*: 129–139. Urednici: Novica Samardžić i Aleksandar Radoman. Podgorica – Cetinje: FCKJ.
- Franc, Marija Lujza. 2009. *Senka i zlo u bajkama*. Beograd: Fedon.
- From, Erih. 2016. *Anatomija ljudske destruktivnosti*. Beograd – Podgorica: Nova knjiga.
- Ivanović, Radomir. 2012. *Snovi i sudbine u narativnoj prozi Mihaila A. Šolohova*. Podgorica: CANU.
- Jung, Karl Gustav. 2003. *Arhetipovi i kolektivno nesvesno*. Beograd: Atos.
- Kaneti, Elias. 2010. *Masa i moć*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Koen, Sajmon Baron. 2012. *Psihologija zla*. Beograd: Clio.
- Kosanović, Bogdan. 1988. *Tragično u delu Šolohova*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada – Institut za strane jezike i književnosti.
- Lalić, Mihailo. 2014a. *Ratna sreća*. Podgorica: Obodsko slovo.
- Lalić, Mihailo. 2014b. *Zatočnici*. Podgorica: Obodsko slovo.
- Lalić, Mihailo. 2014c. *Dokle gora zazeleni*. Podgorica: Obodsko slovo.
- Lalić, Mihailo. 2014d. *Gledajući dolje na drumove*. Podgorica: Obodsko slovo.
- Lalić, Mihailo. 2023. *Razgovori o knjigama, književnicima i književnostima*. Podgorica: CANU.
- Lugarić Vukas, Danijela. 2022. Sovjetska prošlost kao projekcijski kapital: maskulini klinički (soc)realizam Zahara Prilepina. *Književna smotra* 54, 204 (2): 15–25.
- Pek, Skot. 1995. *Ljudi laži*. Novi Sad: Svetovi.
- Pižurica, Krsto. 2007. *Problemi morala u prozi Mihaila Lalića*. Podgorica: Unireks.
- Popović, Dušanka i Dragan Bogojević. 2022. Tri koncepta ženskog bivanja u pripovijetkama Nikole Lopičića. *Književna smotra* 54, 204 (2): 27–39.
- Radulović, Dragan. 2015. Lalićev antropološki pesimizam. U: *Život i djelo Mihaila Lalića*: 37–57. Urednici: Novica Samardžić i Aleksandar Radoman. Podgorica – Cetinje: FCKJ.
- Sekulović, Goran. 2010. Filozofija zla u književnosti. U: *Drugi Lalićevi susreti: Zlo kao književna tema*: 95–106. Urednik: Žarko Đurović. Podgorica: CANU.
- Stojanović Pantović, Bojana i dr. 2011. *Pregledni rečnik komparatističke terminologije u književnosti i kulturi*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Striković, Jovan. 2010. Antropološka svojstva zla. U: *Drugi Lalićevi susreti: Zlo kao književna tema*: 9–21. Urednik: Žarko Đurović. Podgorica: CANU.
- Svensen, Laš. 2001. *Filozofija zla*. Beograd: Geopoetika.
- Šolohov, A. Mihail. 2017. *Tihi Don* (I–IV). Beograd – Podgorica: Nova knjiga.
- Veber, Maks. 2013. *Politika kao poziv*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Živković, Dragiša. 2011. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.

## SUMMARY

### THE MECHANISM OF CIVILIZATIONAL EVIL IN THE CONCEPT OF WAR THEMATICS

This paper examines the philosophy of evil through the representation of war in two historical novel cycles: Mikhail A. Sholokhov's *Silent Don* and Mihailo Lalić's war tetralogy (*War Luck*, *Prisoners*, *Until the Mountain Turns Green*, and *Looking Down onto the Roads*). The analysis focuses on the similarities in their construction of a Manichaeian worldview, in which the conflict between good and evil serves as a fundamental organizing principle. Drawing on philosophical studies of evil and the theoretical framework of structuralism, the paper explores the role and function of literary characters according to their participation in actions that reveal the predominance of evil over good. Proceeding from the assumption that literary representations of evil seek to illuminate not only the nature of evil but also the nature of humanity itself, the study adopts an interdisciplinary philosophical and literary-theoretical approach. It examines the narrative patterns through which characters are constructed and demonstrates how these patterns position them within a Manichaeian model of the world, thereby problematizing the perpetual struggle between two opposing entropic forces.

Keywords: philosophy of evil, malign aggression, war narratives, character construction, dualism